KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi
1 (2003), s. 65-84

Mu'tezile Felsefesinde İnsan Ahlâk ve Sorumluluğu

*Yrd. Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU**

ÖZET

Bu makalede Müslüman düşünce tarihinin önemli Kelâm ekollerinden biri olan Mu'tezile'nin insan ahlâk ve sorumluluğunu temellendirme çabalarını sunuş biçimi irdelenerek özetlenmeye çalışılmıştır. Sorumluluğu, insanın hür olma şartına bağlayan Mu'tezile düşünürleri, irâde ve fiillerini gerçekleştirmede hür olmayan bir insanının sorumlu tutulmasını akla ve dine aykırı görmüşlerdir. Âdil bir Tanrı'nın insanları inanç ve eylemlerinden sorumlu tutmasının rasyonel açılımlarını ortaya koyan bu ekol inanç ve eylemlerini gerçekleştirme hususunda insanların hür olmalarını çeşitli açılardan ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Allah, insan, ahlak, sorumlu, sorumluluk, adâlet, teklif, mükellef, fiil, irade, kudret, hürriyet.

ABSTRACT

In this paper, the way of presentation of the Mu'tezile which is one of the important thelogical school in the history of Islamic thought at the same time the effects of it to base the responsibility out ethics of man is tried to summarize. The Mu'tazıla thinkers who lay down the responsibility to the freedom of man has seen against the religion and reason of a man who is not free at the realization his will and act. This school which reveals the rational argument that The Just God holds the people responsibility for their faith and acts has dealt with the men who are free at realization of their faith and acts.

Key Words: God, human, ethic, responsible, responsibility, justice, act of imposing, act, will, power, freedom.

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinin önemli Kelâm ekollerinden Mu'tezile, çok erken bir dönemden itibaren insan ahlâk ve sorumluluğu üzerine entelektüel görüşler ortaya koyarak akılcı bir iman anlayışının temellerini atmaya çalışmıştır. Gerek Mu'tezile'nin birinci asır sonları ile ikinci asır başlarındaki Vâsıl b. Atâ (ö.131/743) ve Amr b. Ubeyd (ö.144/756) gibi ilk kurucuları, gerekse Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849) ve İbrâhim en-Nazzâm (ö.231/845) gibi Mu'tezile Kelâmı'nı felsefileştiren sonraki takipçileri ilâhî adâlet ve insan sorumluluğu merkezli bir düşüncenin savunucuları olmuşlardı. Köleliğin bütün dünyada geçerli olduğu, efendi-köle temelli toplumsal yapılanmaların hukuksallığının tartışılmadığı dönemlerde, Mu'tezile düşü-

* KSÜ İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı, ahamit@mynet. com

nürlerinin insan hürriyeti konusunu adeta felsefelerinin temeli yapması ilgi çekicidir.

Mu'tezile felsefesinde insanın sorumluluğu, insanın *hür* olma şartına bağlanmıştır. Zira irâde ve fiillerini gerçekleştirmede hür olmayan bir insanının sorumlu tutulması akla ve dine aykırıdır. Allah, insanları inanç ve eylemlerinden sorumlu tuttuğuna göre, onların inanç ve eylemlerini gerçekleştirme hususunda hür olmaları gerekir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim'de herkesin, kendi hür davranışı sonucu kazanmış olduğu şeylerin, yarar ya da zarar olarak karşılarına çıkacağı bildirilir.[1]

Ahlâk ve sorumluluk birbirini tamamlayan iki kavram olup, biri diğerinin zorunlu sonucudur. Ahlâkîlik, bir yönüyle insanı Allah katına yükseltir ki; bu bağlamda iman; kalbî fiilden soyut olarak düşünülemez. Diğer yönüyle; insanla Allah arasındaki diyalogun bir adıdır. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki insan özgürlüğünün temel kıstası, varlığın Mutlak-Mürid tarafından yaratılmış olmasıdır. Mutlak-Zat tarafından yaratılan insan, ahlâkî değerlerin işlediği tarihî ortamda söz konusu diyalogla özgürlüğüne ulaşabilir.[2] İnsanların yapıp etmelerini ahlâkî normlarla değerlendirmek, insanlık tarihi kadar eskidir ve erdemli bireylerden oluşan toplum tasarılarının olmazsa olmazları buna bağlıdır.

İnsan eylemlerini "erdemli" ya da "erdemsiz", "olumlu" ya da "olumsuz"olarak değerlendirebilmek için, bunların hür ve isteyerek yapılmış olmaları gerekir. Şayet insan herhangi bir baskı ve zorlama altında kalarak, ya da bilmeden bir fiil işlerse, onu bu fiilinden sorumlu tutmak, bu sebeple onu övmek veya yermek doğru olmaz. "Bir insanın rüzgar veya kendisini ele geçirenler tarafından bir yere sürüklenmesinde olduğu gibi, sebebi kendisinin dışında olan ve o fiili gerçekleştirmede insanın hiç katkısı olmayan fiiller, zorla yapılmış fiillerdir." [3]

Allah'ın kudreti adına insan hürriyetini daraltan ya da Allah'ı inkar etme adına insanı merkeze alan her anlayış Kur'ân'ın ruhundan uzaktır.[4] İlâhî kudret ve egemenliği merkeze alan, tam ya da *kısmî cebirci* görüşlerin, insanın "mükellef" ve "sorumlu" varlık olmasını açıklama noktasındaki yetersizlikleri, Mu'tezile bilginlerinin bu konu üzerinde derin ve ayrıntılı açıklamalar ortaya koymalarını gerektirmiş, neticede insan sorumluluğunu ilâhî adâlet kavramı ile, ilâhî adâlet kavramını da insanın mükellefiyeti ve sorumluluğu ile temellendirmeye çaba sarf etmişlerdir.

---

1 Bkz. Bakara 2/286.

2 Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüt Yay., Samsun 2000, s. 167.

3 Recep Kılıç, *Ahlâk'ın Dini Temeli*, Ankara 1992, s. 25.

4 Macit, *a.g.e.*, s. 179.

A. SORUMLULUĞUN TEMEL DİNAMİKLERİ VE İLÂHÎ ADÂLET İLE İLİŞKİSİ

Mu'tezile'nin *Beş İlkesi*'nden *adâlet* prensibine göre "Allah âdil olup, insanlara asla zulmetmez. İnsanın âhirette adâletli bir şekilde ödüllendirilip cezalandırılabilmesi için, dünyada iyi ve kötü davranışlar arasında *tercih yapabilme gücü*ne sahip olması gerekir. Bu nedenle Mu'tezile ahlâk felsefesinde insan davranışları üzerinde 'ilâhî bir müdahale' söz konusu değildir. Zira ilâhî irâde ile gerçekleşen bir davranıştan insanın sorumlu tutulması, Allah'ın adâleti ile bağdaşmaz. İnsanın kendi istemi dışında ilâhî irade ile gerçekleşerek ortaya çıkan bir fiilden insanın sorumlu tutulması Mu'tezile anlayışında zulüm sayılır. Bu sebepten Allah'ın adâletinin gerçekleşmesi, insanın davranışlarına bizzat kendisinin *karar* vermesine ve ilâhî de olsa hiçbir baskı olmaksızın onları *istemli* olarak yerine getirmesine bağlıdır. Buna göre Mu'tezile ahlâk felsefesinde "insanların fiillerini yaratan Allah değil, kendileridir. Fiillerini yaratacak güç, insana Allah tarafından verilmiştir. Bu sebeple insan, fiillerinden ötürü Allah'a karşı sorumludur".[5]

Kâdı Abdulcebbâr (ö.415/1025)'a göre, Mu'tezile'nin *Beş İlkesi*'nden biri olan "el-Emru bi'l-Mârûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker" ilkesi, insan sorumluluğuna dayanak kabul edilen bir ilkedir; Mu'tezile *cebir görüşüne bir tepki olarak* günah işleyip de henüz tövbe etmemiş olan bir kimsenin konumunu belirlemek için "el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn"[6] görüşünü ileri sürerek ortaya çıkmıştır. Bunu, Emevîler Devleti'ndeki (661-750 m.) baskının yoğun olduğu dönemlerde, kişiyi kendi fiillerinden sorumlu tutmak için geliştirmiştir.[7] Kâdı Abdulcebbâr'a göre *"cebir" görüşü sosyal düzenin çökmesine, sebeplilik kanununun yıkılmasına ve dinin bozulmasına neden olur*. İnsan, *sosyal varlık* olma tâbiatındadır. Toplumdaki hür ve serbest varlığı, onu fiillerinden sorumlu kılar. İnsanın hür ve serbest olmadığı biçimindeki görüş ile, kendi fiillerinin fâili olmadığı görüşü insan varlığına ve özüne aykırıdır. Nitekim yöneticilerin seçimi ve tayini de, zâlimin zulmünü önlemek, mazlûmun öcünü zâlimden almak ve kânunları uygulamak içindir. Bütün bunlar, ancak insanın fiillerinde hür olması ile gerçekleşir. Eğer fiillerinin yaratıcısı Allah olsaydı, insan bundan dolayı nasıl cezalandırılırdı?[8] Mu'tezile'nin ilk temsilcileri özellikle başta yöneticiler olmak üzere her insanın eylemlerinden tam olarak sorumlu tutulması gerektiğini vurgulamaya çalışmışlardır.

---

5 Kılıç, *a.g.e.*, s. 91.

6 Bu ilke, Müslüman olduğu halde büyük günah işleyen birisini, bu dünyada iken ne mü'min, ne de kâfir sayarak, "fâsık" olarak nitelendirme ile ilgili Mu'tezilî bir ilkedir. Çünkü mü'min, kendisinde iyi niteliklerin toplandığı kimsedir, büyük günah işleyen ise bu niteliğine zarar verdiğinden, kendisine bu sıfatın verilmesi artık uygun değildir.

7 Bkz. Kâdı Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Kahire 1960-1965, VIII, 217-218.

8 Hânım İbrâhim Yûsuf, *Aslu'l-Adl inde'l-Mu'tezile*, Kâhire 1993, s. 70.

Mu'tezile'ye göre insanın fiillerinin yaratılması insanın hür istemi dışında kendi lehine ya da aleyhine sonuçlanabilecek fiilleriyle ilgilidir ki bu, akıl ilkeleri ve sorumluluk esprisiyle asla uyuşmayan bir anlayıştır. "Kullar kendilerinde mevcut olan bir kudretle, fiillerini meydana getirirler" şeklindeki Mu'tezilî anlayışı, Ehl-i Sünnet'in Eş'arîler kolu şiddetle eleştirir ve Mu'tezile düşünürlerini "insanları Allah karşısında yaratıcı kabul ediyorlar' diyerek şirke girmekle suçlarlar. Aslında Mu'tezile bilginleri, burada Eş'arîlerin kastettikleri şeyleri kastetmemiş, üstelik Allah'ın, fiilin etken sebebi olan kudreti insandan dilediği zaman alabileceğini savunmuşlardır. Güneşe aydınlatma ve ısı, suya susuzluğu giderme, toprağa bitki çıkarma kudreti vermişse, bunların Allah'a ortak oldukları söylenebilir mi?! İnsan da aynı durumdadır. Allah onu yaratmış, kendisine *sınırlı kudret* vermiş ve bu kudret sınırı içinde onu mükellef kılmıştır. Çünkü Allah hakîm ve âdildir.[9] Mu'tezile'ye göre gerçek anlamda fiili meydana getiren insandır. Birçok açıdan Allah'ın, insanın fiili konusunda bir dahli ve tasarrufu yoktur. Ne var ki bu görüşün ilk öncüleri, insan için yaratıcı kavramını kullanmaktan çekinmişler ve "ortaya çıkaran", "meydana getiren" demişlerdir. Ancak Ebu Ali el-Cübbâi, iki kavramın arasında bir farkın olmadığını ileri sürerek seçimli fiiller konusunda insan için yaratan kelimesini kullanmıştır.[10]

Mu'tezile ahlâk teorisinde, adâlet prensibinin gereği olarak insan, sadece hür irâdesiyle gerçekleştirdiği fiillerden sorumludur. Çünkü Allah âdildir, ve O'nun âdil olması ise, ilâhî ve beşerî hiçbir müdahale olmaksızın, karar verdiği fiillerini insanın irâdî olarak gerçekleştirmesine bağlanmıştır. Bu sebepten uyuyan, şuursuz insanlarla çocuklar, yaptıkları fiillerden dolayı ahlâken övülüp yerilemezler. Demek ki Mu'tezile ahlâk felsefesinde "insan hürriyeti, kabul edilmesi gereken ilk prensiptir. İnsanın hürriyeti, Allah'ın 'âdil' sıfatı ile temellendirilmiştir."[11] Adâleti hür irâdeye bağlamakla Mu'tezile, kaçınılmaz olarak Allah'ın adâlet ve irâde sıfatlarının mânâ ve kapsamını değiştiriyor, böylelikle bu sıfatları hür irâdenin gölgesine terk ediyor ve insana kaderini etkileyen her keyfiyeti aklı ile sonuca bağlamak gücünü tevdî ediyordu.[12]

Bölünmez bir bütün olarak kabul edilen Kur'ân'da *ilâhî hâkimiyet* fikirleri ile insan sorumluluğu fikirleri, birbirlerinin tamamlayıcısı olarak bulunmaktadır. Özellikle ilk inen sûrelerde oldukça önemli yer tutan "mahşer" kavramı, baştan kabullenilmiş insan sorumluluğundan ayrı olarak işlenseydi, anlamsız olurdu. Hz. Muhammed tarafından yapılan ikazlar ve onun insanları tövbeye davet etmesi de, muhatabı olan insanda *sorumluluk kapasitesi*nin

---

9 Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-Fırâki'l-İslâmiyye*, Kahire 1959, s. 66.

10 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsıratu'l-Edille*, (Nşr. Claude Salame), Dımeşk 1993, II/539; Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, s. 99.

11 Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1982, s. 52; Kılıç, *a.g.e.*, s. 100.

12 Mâcit Haddûrî, *İslâm'da Adâlet Kavramı*, İstanbul 1991, s. 79.

var olduğunu ifâde eder.[13] Sözgelimi aşağıdaki âyetler insan sorumluluğunu apaçık ortaya koymaktadır: "Fakat imân edip sâlih amel işleyenlere gelince; şüphe yok ki biz gerçekten güzel amel işleyenlerin mükâfatını zâyi etmeyiz".[14] "Yapılan amel bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirir tartıya koyarız."[15] "Sadece yaptıklarınızın karşılığını göreceksiniz."[16] "O gün fiillerinden dolayı sorumluluklarını itiraf edecekler: 'Vah bizlere! Bizler cidden zâlim idik' diyecekler."[17] Yine Mu'tezile, "O (Allah), yaptığından sorumlu olmaz, insanlar sorumlu tutulurlar"[18] âyetinin insan hürriyetine delil teşkil eden aklî delillerden biri olduğunu, Eş'arîlerin bu ayeti anlamadan onu cebrî inanca delil kabul ettiklerini ileri sürer. Mu'tezile, Mücebbire'nin iddia ettiği gibi; insanların Allah'ın kendilerinde yarattığı fiil sebebiyle hesaba çekilmeleri durumunda, Allah ile insanlar arasında bir *zıtlaşma* meydana geleceği iddiasındadır. Elimizdeki kaynaklara göre, cebir anlayışının tutarsızlığına bu âyetle delil getiren ilk kişi Sümâme b. el-Eşres en-Nemîrî (ö.213/828) olup, bir mecliste bu âyeti şöyle yorumladığı rivâyet edilir: "Kıyâmet Günü insan, Allah'ın huzurunda durunca, Allah ona şöyle der: Seni buraya taşıyan şey nedir?' Cebir mezhebine göre o insan şöyle der: 'Yâ Rabbî! Şüphesiz sen beni kâfir olarak yarattın. Bana gücümün yetmediği bir şeyi emrettin, (böylece) benimle o imân arası engellendi!' Kuşkusuz bu durum cebir mezhebine göre doğrudur. Sonra Allah şöyle buyurur: "Bu gün doğru sözlülere doğruluklarının fayda vereceği gündür"[19] ve bu sözün ona fayda vermesi gerekir." Bunun üzerine Sümâme'ye: "Peki o kimsenin böyle konuşması ve buna benzer bir delil getirmesine kim izin verir?" diye sorulunca Sümâme: "Eğer Allah, bu söz ve delilden onu engellemese (idi), bu delil o adamın elinde kalırdı" dedi.[20] Yani o kimse ileriye sürdüğü bu delilinde haklı çıkmış olurdu! Şüphesiz Sümâme, bu hayalî senaryoyu cebir görüşünün tutarsızlığını kanıtlamak amacı ile kurgulamış ve bu görüş sahiplerinin görüşlerini çürütmek istemiştir. Sümâme'nin bu *âhiret tasavvuru* ile ilgili yorumu, insan sorumluluğunu aklî bir temele oturtma çabasının ilginç bir tezâhürüdür. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de "Rabbına andolsun ki, yaptıklarından (dolayı) onların (insanların) hepsini mutlaka sorumlu tutacağız"[21] uyarısı yer almaktadır. Bu âyette Allah, "Onlar hakkında hükmolunan ya da takdir edilen şeyden onları hesaba çekeceğiz" dememekte, aksine "kendi yaptıklarından"

---

13 W. Montgomery Watt, *"Free will and predistination in early Islam"*, London 1948: *Hür İrâde ve Kader*, (çev. Arif Aytekin), İstanbul 1996, s. 22.

14 Kehf 18/30.

15 Enbiya 21/47.

16 Yâsîn 36/54.

17 Enbiyâ 21/14.

18 Enbiyâ 21/23.

19 Mâide 5/119.

20 Mahmud Kâmil Ahmed, *Mefhûmu'l-Adl Fi Tefsîri'l-Mu'tezile Li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut 1983, s. 210.

21 Hicr 15/92.

(dolayı hesaba çekeceğiz) demektedir. Mu'tezile ekolünün ilk teorisyenlerinden bbbiri olan Amr b. Ubeyd (ö.144/761) bu âyete bakarak "Bundan sonra ancak adâleti ikrâr etmek ya da Allah hakkında câiz olmayan zulüm konusunda susmaktan başka bir durum kalmaz" demiştir.[22] Mu'tezile düşünürlerinin insan sorumluluğu ile ilgili yaklaşımları birbirine benzemektedir. Onlar, insan sorumluğunu sağlam bir temele yerleştirmek için insan hürriyetinin gerekliliğini savunmuşlar ve bu konuda görüşlerine yarayacak her âyetten delil getirmişlerdir. Beşinci hicrî asır boyunca Mu'tezile bilginleri bu yorumlar üzerinde devam ederek, ilgili âyetlerin anlam ve dinî maksatlarını açıklamaktan başka bir şey yapmadılar. "Mu'tezile bilginlerinden Abdulcebbâr (ö.415/1024) bu âyetin "adâlet"e delalet ettiğini şöyle özetlemiştir. "Çünkü Allah, insanlar için günahı veya sevabı yaratmış olsaydı, onların sorumlu olması mümkün olmaz; aksine, onlar hakkında yarattığı şeylerden dolayı, Allah'ın kendini sorumlu tutması gerekirdi"[23] demiştir.

Mu'tezile'ye göre büyük günahların cezalandırılacağını ve her fiilden dolayı insanın sorumlu olması gerektiğini akıl da kabul eder.[24] Onların arasında, insanın bu fiillerden dolayı cezalandırılmayı bilip-bilmemesinin gerekliliği hususunda ise farklı görüşleri ve söylemleri olan bilginler de vardır. Bazılarına göre, her türlü eylemin değil de, sadece vahiyden ayrı olarak bilinecek olan, küfrün cezalandırılacağının bilinmesidir. Nazzâm (ö.255/869) bizzat iyi (hayır) ve kötü (şer) fiillerle, sırf kesin emrin bir sonucu olarak yapılan fiiller arasında bu tür bir ayırım yapmamıştır.[25] Çünkü Kur'ân-ı Kerim aklın şanını yüceltmiş ve onu insan sorumluluğunun kaynağı kabul etmiş olduğundan dolayı, Mu'tezile de aklın şânını çok yüceltmiştir. Aklını kullanmayan ve düşünmeyenleri ise kötülemiştir. İnsanın, kendi kudreti ile fiilini seçme özgürlüğüne ve bu fiilinden dolayı da ondan sorumlu olduğuna dair görüş; insanda "ayırıcı bir kuvvet" olan aklın varlığını itiraftır. İşte bu akıl, hayatın ölçüsü ve dengesidir.[26] Ahlâkî hürlük, 'hareketlerin sorumluluğu' esasına dayanır. Oysa ilkel insan, ahlâkî hareket kurallarını ihlal ettiği zaman, kendisini, başkasına karşı sorumlu görmediği gibi, kendine karşı da sorumlu görmez. İnsanın kendi kendini sorumlu kılması "ahlâkî şahsiyetin tamlığı" demektir. Bu bakımdan ahlâkî şahsiyetin gelişmesine "sorumluluğun gelişmesi" gözü ile bakmak daha doğrudur. Birey, kendini topluma karşı sorumlu hissettiği zaman, ahlâkta "vazife" birinci planda rol oynar. Fakat, kendini kendisine karşı sorumlu kıldığı zaman, ahlâkın ön

---

22 Ebu'l-Feth Abdulkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980, I, 58-59.

23 M. Kâmil Ahmed, *a.g.e.*, s. 186.

24 Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, ve'h-tilâfu'l-Musallîn*, (Nşr. Helmut Ritter), (2. Baskı), Dâru'n-Neşr, Wiesbaden, 1400/1980; İstanbul 1929, s. 274; Şehristânî, *el-Milel*, I, 36.

25 Bkz. Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 356; Şehristânî, s. 37-40; Watt, *Hür İrâde ve Kader*, s. 87.

26 Hânım İbrâhim Yûsuf, *a.g.e.*, s. 71.

planında hürriyet yer alır. Modern ahlâk bir "hürriyet ahlâkı"dır.[27] Müslümanların bulunduğu yerlerde insan hak ve hürriyetleri çeşitli tezahürlerle ihlal edilmeye devam ederken Müslümanların hâlâ ütopik düşüncelerden kurtulamadıkları gözler önündedir. "İslâm, insan hak ve hürriyetine çok önem vermiştir görüşü felsefî kaygıdan daha çok inançlarımızın irrasyonel kaynaklarını harekete geçirmeye yöneliktir."[28]

Mu'tezile, ahlâkî iyi ve kötünün bilinmesi ve uygulanmasında büyük ölçüde objektiftir. Onlar mümkün olduğu kadar, insanın dünya ve âhiretteki mâzeretlerine imkan bırakmayarak onu "mükellef ve sorumlu bir varlık" olarak değerlendirmiştir. "Bir fiilin iyi veya kötü olduğunu ayırt etmek aklın vazifesidir. Bir fiil ilâhî vahiy gelmeden önce de iyi veya kötüdür, fiilin iyi veya kötü oluşu, başka bir deyişle güzel veya çirkinliği kendindendir, iç yapısı gereğidir."[29] Naklin bu konudaki katkısının özellikle şu alanlarda belirgin olduğunu Mu'tezile kabul etmiştir: Namazlar ve miktarları, zekât ve nisâbı, diyet verme, Hacer-i Esved'i öpme, Safâ ve Merve arasında koşma, içkinin kötülüğü gibi hususlar. Mu'tezile'nin bu konudaki gerekçesi bazı vaciplerin gereğinin bilinmesi, bazı güzel şeylerin güzelliği ve bir kısım kötü şeylerin çirkinliğinin tanınmasının akıl yoluyla değil, işitme (sem') yoluyla olabileceğidir. Yukarıdaki hususların akıl yoluyla bilinmesine imkan yoktur.[30]

Davranışların ahlâki iyilik ve kötülük vasıflarını, Allah'ın emir ve yasaklarının belirlediğini ileri sürenlere karşı Mu'tezile'nin cevabı şudur: "Allah'ın bir şeyi yasaklamış olması, yasaklanan şeyin kötülüğüne; emretmesi ise emredilen şeyin iyiliğine delalet eder. Yoksa yasaklama, bir şeyin kötülüğünü, emretmesi de bir şeyin iyiliğini gerektirmez"[31] Buna göre bir şeyin Allah'ın emir ve yasaklarından dolayı ahlâken vâcip (zorunlu) olması imkansızdır.[32] Çünkü vahiy sadece "fiillerin akılla bilinebilecek özelliklerini ortaya çıkarmaktadır."[33]

Bu görüşleri desteklemek üzere Nahl Suresinin 90. âyeti misâl olarak verilir: "Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder; her türlü fahşa, münker ve bağyi de nehyeder."[34]

---

27 Bkz. Cahit Tanyol, *Sosyal Ahlâk* I, İstanbul 1960, s. 85.

28 Macit, *a.g.e.*, s. 180.

29 Şerafeddin Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979, s. 264.

30 Gölcük, *a.g.e*, s. 271-272

31 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 103.

32 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV, 122.

33 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV, 164; Abdulkerim eş-Şehristani, *Nihâyetu'l-İkdâm*, (A. Guillaume Neşri), London, 1934, s. 371.

34 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 113; Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara 1992, s. 95.

İşte iyi, kötü gibi ahlâki değeri olan davranışlar Mu'tezile'ye göre ancak güç ve kudret sahibi insanın isteyerek/irâdî olarak yaptığı davranışlardır. Bu sebeple uyuyan veya şuursuz insanlarla çocukların davranışları, ne iyi ne de kötü diye vasıflanır.[35] Bu tür davranışlar, fâiline nisbetle, ahlâken tarafsızdırlar. Aynı şekilde bir zorlama (ilca) ile seçme hürriyeti kısıtlanan insanın davranışları da[36] ahlâken iyi veya kötü diye vasıflanmaz.[37]

Ahlâken kötü oldukları doğrudan doğruya akılla bilinen davranışlar olduğu gibi, adâlet, doğruluk; 'iyiyi istemek gibi, ahlâken iyi olduğu aynı şekilde bilinen davranışlar da vardır. "Düşünüp-taşınarak başkalarına iradi olarak menfaat sağlayan, bazen de zarar veren bütün fiiller âdildir."[38] Bazen başkalarına zarar veren davranışlar da âdil olur. Çünkü "hak edilen cezalar ahlâken iyi olarak" vasıflanır. "Adâlet, zulmün zıddıdır. Bu sebepten adâleti yerine getirmek her zaman iyidir."[39]

Adâleti "menfaat" ile tarif eden Mu'tezile'ye göre menfaat "haz" (lezzet), sevinç (sürûr) veya haz ve sevincin ikisini birden veren şeydir.[40] "Haz, duygusal (hissî veya tecrübî); sevinç ise, zihinsel bir tatmindir."[41]

Mu'tezile 'ahlâki vazife' kavramını da "ahlâken iyi olan fiillerden, fâilin yerine getirdiğinde övgüye, terk ettiğinde yergiye hak kazandığı fiil"[42] olarak tarif eder. "Temel ahlâkî vazifeler vahye ihtiyaç duymaksızın akıl ile bilinirler."[43] Ahlâki bir vazifenin vahiyle belirlenmesi, akılla bilinenden farklı olmasını gerektirmez. Ayrıca ahlâki vazifenin akılla bilinmesi, vahiyle bilinmesinden daha öncedir."[44] Çünkü insan, zararlı olanın kötülüğünü, faydalı olanın iyiliğini aklen bilmektedir. Ancak akıl bazen hangi fiillerin faydalı, hangilerinin zararlı olduğunu önceden kavrayamaz. Bu durumda vahiy, akılla sabit olan vazifelere muhalif değil; onları "keşfeden olarak kabul edilmiştir."[45]

B. SORUMLULUĞUN "TEKLİF" İLE İLİŞKİSİ

Mu'tezile düşünürleri, insanın hür ve sorumlu bir varlık oluşunu "insanın teklif kapasitesi veya imkanı" çerçevesinde değerlendirir; sorumluluğun şartı olan insan hürriyetinin temelinde "teklife muhatap olabilme imkanının

---

35 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 11, 19.
36 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 11, 16.
37 R. Kılıç, *a.g.e*, s. 94
38 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, IV, 191.
39 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 48
40 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIII, 20.
41 Kılıç, *a.g.e.*, s. 97.
42 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 43.
43 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV, 152.
44 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI, 47.
45 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XIV, 47.

bulunduğunu kabul ederler. Sözgelimi onlar "her doğan, kendi fıtratı üzere doğar" hadîsindeki "fıtrat"ın, insanlara teklif hususunda verilen bir "imkan" olduğunu ileri sürerek şöyle demişlerdir: "Allah, insanları Tevhid'i ve İslâm Dini'ni kabul edecek, bundan uzaklaşmayacak ve bunu inkar etmeyecek şekilde yaratmıştır. Çünkü bu, aklın kabul edebileceği doğru düşünmeye (sahih nazar) yönlendirici bir görüştür.[46] Bir yaratıcının varlığını ve bir olduğunu düşünebilecek kapasitede yaratılmış, kendi varlığına ulaşma ve üstelik buyruklarını yerine getirme noktasında sorumlu tutulmuş olan insanın, ezelî bir belirlenme altında mücber olduğunu savunmak akıl ilkeleriyle uyuşmamaktadır. Bu nedenle Mu'tezile felsefesinde Allah *âdil* olduğundan, yapamayacakları bir şeyi onlara yükleyerek kullarına asla zulmetmez. İnsanın sorumluluk alanı ile ahlâklılık birbiriyle asla çelişmemesi gereken iki durumdur. İnsanın özgür iradesi dışında gelişen kişisel ve doğal durumlar insanın sorumluluk alanının dışındadır.

Mu'tezile müfessirleri bu imkanın, irâde hürriyetini desteklemeye ve kuvvetlendirmeye bir "başlangıç ve bir "giriş" olduğunu kabul ederek, şu âyette bulunan "ihtilaf" ve "rahmet" kelimelerini buna dayandırmışlardır. "Rabbinin rahmet ettiğinin dışındakiler ihtilafa devam ederler. (İşte onlar) bunun için yaratılmışlardır"[47] âyetinde, insanlara Allah'ın sunduğu bir "imkan" olan teklifin temelinde hürriyetin bulunduğunu, işte böylece insanların kimisi hakkı, kimisi de batılı seçerek ihtilaf etmiş olduğunu kabul eden Mu'tezile bilginleri, buradaki "rahmet"ten amacın "dinler" ve "lütuflar" olduğunu ileri sürerek[48] insanlarda tercih imkan ve kapasitesinin bulunduğunu, sorumlulukların da buna göre olduğunu kabul etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre insanların, Allah'ın kendilerinde *daha önceden yarattığı bir güçle* fiillerini hür bir şekilde yapması; mükellefiyetlerini ve sorumluluklarını gerçekleştirebilmesi içindir. Çünkü Allah, insana iş yapma gücü vermeden mükellef tutsaydı-haşa-zâlim olurdu. Zulüm, daha doğrusu zulmü irâde etmek, Allah için mümkün değildir.[49]

İslâm tarihçisi ve düşünürü Mes'ûdî (ö.246/859)'ye göre Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncesi şöyledir: Allah fesadı sevmez, kulların fiillerini de yaratmaz. İnsanlar emrolunduklarını yaparlar, yasaklandıklarından da kaçınabilirler. Onlar, bu işleri Allah'ın kendilerinde meydana getirdiği güçle yaparlar. Allah, kulların içine bu gücü yerleştirmiştir. O, ancak irâde ettiğini emreder, beğenmediği şeyi de yasaklar. Emrettiği her bir güzel işin velisi (beğeneni), yasakladığı her kötülükten de beri (uzak) olup, insanları güç

---

46 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 509.
47 Hud 11/119.
48 Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II/120.
49 Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-Fırâki'l-İslâmiyye*, s. 66.

yetiremedikleri şeyle de mükellef tutmaz ve güçlerinin yetmediği hiçbir şeyi onlardan istemez.[50]

İnsanın sorumluluk alanı ile kendisini aşan alanı birbirinden ayıran Mu'tezile, insan fiillerinin yaratıcısıdır derken meselenin ahlâkî boyutunu dile getirmektedir. Çünkü Mu'tezile, insanı fiilinin yaratıcısı olarak değil, onu seçen ve ortaya çıkaran olarak kabul etmektedir. İrâde, ihtiyar ve fiil konuları ahlâkla ilgilidir. Dolayısıyla diyebiliriz ki hürriyeti daraltmanın teolojik mantıkî kökeni, irâde meselesinin ahlâkî bağlamını çürütmüştür. İslâm düşünce geleneğinde hakim çizgi mantıkî ve ontolojik bağlamdır. Halbuki hürriyet metafizik bir problem olmaktan daha çok ahlâki bir problemdir.[51]

Mu'tezile'ye göre Allah insanları, *kendilerini yararlandırmak* ve onlara kendini tanıtarak *kulluk ettirmek* için yaratmıştır. İşte bu yüzden Allah'ın onlara teklif ederek kendilerini mükellef kılması, kendi üzerine "vâcip"tir. Çünkü Allah, insanları teklifsiz bıraksaydı, onlar günah işleyerek azarlardı. İşte bu nedenle Mu'tezile, peygamber göndermenin Allah üzerine vâcip olduğunu kabul etmiştir. Zira bu nebiler, bu teklifin aracılarıdırlar. Allah, kullarına güçlerinin yetmeyeceği şeyleri teklif etmediğinden, insanları yaratmasının amacı, kendilerinin salâhı içindir, o halde onları güçlerinin dışındaki şeylerle mükellef kılması nasıl uygun olur? Allah, kullarını mükellef kılınca, onlardaki bütün engelleri gidermek de kendisinin üzerine vâcip olur.[52] Bu da onların *akıllarını ikmâl* ve iş yapmaları için kendilerine güç vermesiyle gerçekleşir. Bu nedenle onlardan bazıları, yaratıcısını tanıyabilmesi için Allah'ın ilk yarattığı şeyin *akıllı kimse* olması gerektiğini söylemiştir. İnsanlardan mükellef olmayanları yaratmasına gelince; Allah böyle kimselerle mükellef olanları yararlandırmak ve kendilerine ibret olsun diye yaratmıştır.[53] Teklifin Allah üzerine vâcip olduğu görüşünde en cesur söylemleri bulunan Ebu Ali el-Cübbâî (ö.303/915)'ye diğer bir kısım Mu'tezile düşünürleri karşı çıkmışlardır. "Teklifin Allah üzerine *vâcip* olduğunu" söyleyen Ebu Ali el-Cübbâî'ye, diğer bir kısım Mu'tezile bilginleri katılmamışlar; sadece insanı akıl ile ikmal ederek mükellef kılmasının Allah'ın

---

50 Ebu'l-Hasen Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, Saâdet Yay., tsz., III, 153.

51 Macit, *a.g.e.*, s. 177-178.

52 Buradaki "vâcip" kavramı, adâletin müradifi gibi kullanılır. Bkz. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Kahire 1965, s. 133. Ayrıca Mu'tezile müfessirlerinden el-Mukbilî, buradaki vücubiyyeti, Kur'ân'daki "Allah, kendi üzerine rahmeti yazdı" (6. En'am, 12), "Mü'minlere yardım etmek, üzerimize hak olmuştur" (30. Rûm, 47), "İçinde temelli kalacakları cennette diledikleri here şeyi bulmak, Rabbinin yerine getirilmesi istenen bir vâdidir" (Furkân 25/16), "Sizden cehenneme uğramayacak yoktur. Bu, Rabbinin, yapmayı kendi üzerine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür" (Meryem 19/71) âyetlerine dayandırır. Bkz. M. Kâmil Ahmed, *a.g.e.*, s. 216.

53 Zühdî Hasen Cârullah, el-*Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 109-112.

üzerine vâcip olduğunu ileri sürmüşlerdir.[54] Cübbâî bu konuda teklifin Allah üzerine vâcip olmayıp, O'nun bir "*tafaddulu*" olduğunu ileri süren Mu'tezile'nin çoğunluğuna muhalefet etmiştir. Sözgelimi Cübbâî, büyüyünce iman edeceğini bildiği bir kimseyi Allah'ın öldürmemesinin vâcip olup, onu yaşatması gerektiğini ileri sürerek; *teklifin devam edeceğini* ileri sürmüştür. Çünkü ona göre Allah bir kimsenin sevap kazanmasını engelle (ye)mez.[55]

Mu'tezile düşünürlerinin insan hürriyetini kurtarmak ve insanın ahlâkî sorumluluğunu temellendirmek uğruna Allah'a yüklemiş olduğu bu tür zorunluluklar yüzünden, hem Eş'ârîler, hem de Mâtüridîlerce şiddetle tenkit edilmişlerdir. Kur'ân'ın temel mesajı olarak, Allah'ın karşı konulmaz kudreti ile, bu kudrete insanın tam teslimiyetini anlayan Eş'ârî, Allah'ı bir yandan dilediğini yapan, her şeye gücü yeten mutlak kudret ve irâde sahibi bir varlık olarak tarif edip, öbür yandan O'na bir takım zorunluluklar yüklemeyi çelişkili bir tutum olarak görmüş ve onların bu görüşünü reddetmiştir.[56] Aslında bize göre Mu'tezile'nin bu görüşü Eş'ârîlerce ya yanlış anlaşılmış ya da çarpıtılmışa benziyor. Çünkü Mu'tezile bu tür görüşlerle Allah'ın irâde ve kudretine bir sınırlama getirmeyi değil, Allah'ın kendine ait bir "sünnetullah"ı, "ahlâkı"nın olduğunu, yani *kendi ilkeleri ile iş yapan bir Tanrı* olduğunu vurgulamak istemişlerdir.[57]

Mu'tezile, insan sorumluluğunun önünde birer engel kavram gibi duran Kur'ân'daki "hidâyet", "tevfik", "idlâl", "hızlân", "hatm", "tab" gibi kelimelerin zâhirî anlamlarının, kişisel hürriyet düşüncesi ve ilâhî adâlet ilkesi ile çelişen kelimeler olduğunu ileri sürerek, bunları yorumlamanın (te'vîl) gerekli olduğunda ısrarcı olmuşlardır. Hidâyetin "adlandırma" ve "hüküm verme", ya da "irşad ve hakkı açıklama" demek olduğunu ileri sürerek, bu kelimenin Allah'ın kalplere hidâyet vermesi demek olmadığını iddia etmişlerdir. Tevfikin ise genel olarak "âyetlerin açıklanması", "resullerin gönderilmesi" ve "kitapların indirilmesi"; idlâlin de iki anlama gelip, birincisinin; O'nun kulun "dâl" (sapmış) olduğunu *haber vermesi*, onu dâl olarak *isimlendirmesi (*sapıktır demesi), ikincisinin de, bu kimseye dalâleti sebebiyle *ceza* vereceği demek olduğunu kabul etmişlerdir. Hızlânın ise, *mahzûl olanları adlandırması*, ve *hüküm vermesi* anlamına geldiğini, bunun "saptırma", "iğva" ve "kapıyı kapatması" anlamına gelmediğini bildirmişlerdir. Hatm ve tab' kelimelerinin anlamları hakkında ise ihtilaf eden Mu'tezile'den bir kısmı bu iki kelimenin "Allah'ın, kafirlerin iman etmediklerine şahit

---

54 Bkz. Kâdı Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-Teklif*, Nşr. Joseph Houben, II. bs., Beyrut 1965, s. 230; Ahmed Mahmud Subhî, *Fî İlmi'l-Kelâm*, (I. Cild: Mu'tezile), Beyrut 1985, I, 304.

55 Kâdı Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-Teklif*, 230; Bağdâdî, *Usûluddîn*, s. 209; Subhî, *a.g.e.*, I, 304-305.

56 Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, s. 102.

57 Bu konuda önemli iki çalışma yapılmıştır: Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Ankara 1998; İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara 1998.

olması" demek olup; onları imandan engellemek anlamına gelmeyeceğini bildirmişlerdir.[58]

Buna göre Mu'tezile felsefesinde kulunu mükellef kılarak sorumlu tutması Allah'ın kendi yararı ya da kendinden bir zararı savuşturmak için olmayıp, insanın yararı ve sevaba kavuşmasını sağlamak içindir. Allah, insanların mükellef kılındıkları şeyleri gerçekleştirmelerine yardım edecek sebepleri ve vasıtaları da kendilerine vermiş, gerçekleşmesini istemediği illetleri ve engelleri de gidermiştir.

C. ALLAH, GÜÇ YETİREMEYECEĞİ ŞEYLERİ İNSANA TEKLİF EDER Mİ?

İslâm düşünürleri arasında *teklif mâlâ yutâk (güç yetirilemeyen bir şeyi teklif etmek)* olarak kavramlaşmış bulunan bu kavram üzerinde Mu'tezile düşünürleri kadar net tavır ortaya koyan bir başka ekol olmadığı söylenebilir. Fakat bir çok İslâm bilgini, onları, insana çok geniş bir hürriyet alanı vermek ya da kendi fiilleri üzerinde mutlak bir tasarrufa mâlik kılmakla, insanı Tanrı karşısında "müstağnî" duruma getirmiş olmakla suçlayıp eleştirmiştir.

Mu'tezile çok açık ve net bir biçimde insanın gücü dışındaki şeylerin insana teklif edilmesini reddetmiştir. Allah'ın insana güç yetiremeyeceği bir şeyi teklif etmesini Mu'tezile'nin reddedişi, [59] daha sonra "teklif kudreti gerektirir" şeklinde bir kurala dönüştürülmüştür. Hatta onlara göre "*Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği insan, iman etmekle emrolunur ve insanın buna da gücü vardır.* Halbuki felçlilere ve devamlı olarak kudretten yoksun olanlara herhangi bir şey teklif edilmemiştir"[60] derler.

Mu'tezile'ye göre "istitaat" fiilden öncedir. Kudretin güç yetirilen şeye bitişik olması güç yetirilemeyeni teklif etmektir. Bu ise çirkindir ve Allah çirkin bir fiili yapmaz ve emretmez. Öyleyse tereddüt ve tefekkürden sonra oluşan "azm" insanın henüz fiil işlemediği, ancak karar verdiği aşamadır. Bu karar verme aşaması olarak adlandırılan irade istenileni zorunlu kılmaz. Karar verme aşaması olarak adlandırılan iradeyle fiil yapmak için güce ihtiyaç vardır. Bu güç fiilden öncedir. Azmin en son aşaması iradenin kesintisiz olarak istenileni gerektirmesidir. Bu durumda insan, iradesine aykırı olarak eylem yapmaya güç yetirir denilemez. İnsan sadece istediği, karar verdiği şeye güç yetirebilir. İnsanda bunu yapma yeteneği, gücü vardır. Dolayısıyla insanın sorumluluğu, sadece yapmış olduğu fiilden kaynaklanmayıp, eylem için gereken kasd ve azm ile birlikte olan irade anından başlar.

---

58 Bkz. Zühdî Cârullah, *a.g.e.*, s. 109.

59 Bkz. Eş'ârî, *Makâlât*, s. 230.

60 W. Montgomery Watt, *Hür İrâde ve Kader*, (Çev.: Arif Aytekin), İstanbul 1996, s. 88.

Çünkü karar verilen ve kesin olarak istenen, dilenen bir eylemin yapılmasını harici unsurlar engelleyebilir.[61]

Bir fiili yapabilmek için, insanda onu gerçekleştirmeye yarayacak *soyut ve somut vasıtaların* bulunması gerekir. Soyut vasıtalar; *akıl, irâde, ihtiyar ve kudret* gibi şeylerdir. Somut olanlar ise, kişinin organlarının sağlıklı olması, sıhhat ve selamette olmasıdır. Bunlardan yoksun olan kimseye teklif edilmesi akıl dışıdır. Ayrıca kudretin de, fiilden önce olması gerekir. *Eğer kudret fiilden önce olmasaydı, vaktinden önce yapması gereken görevi bilmeyen mükellefin buna imkânı olmaz ve fiili gerçekleştirmesi gereken vakitte bu görevini yapmak niyetiyle bu işi yapmaya yönel (e)mezdi.* Böyle olunca da, insana güç yetiremediği bir şey teklif edilmiş olurdu.[62] Gücün fiile önceliğinde, fiili yapma ya da yapmamaya bir 'imkânlılık' söz konusudur. Kudretin fiile önceliği, insandaki etkin ve dinamik bir aşama olup; *kastlar (ın)a, arzular (ın)a, amaç ve istekler (in)e göre* insan kendi fiilini "takdir eder", yani "planlayıp yapar". İnsanın kendi varlığını gerçekleştirebilmesi, bunların varlığına bağlıdır.[63]

Allah, insan fiillerinin yaratıcısı olup, onlar kendilerine ait fiillerin fâilleri ve sahipleri olamazsa, teklif, vâ'd (ödüllendirme sözü) ve vaîd (cezalandırma/tehdit sözü)) bâtıl olurdu. Çünkü *teklif, bir talep* demektir. Talep de, kendisinden bir şey talep edilen kimseden mümkün olan bir şeyi gerçekleştirmesi için yapılır. Bu kimsenin böyle bir fiili yapabilmesinin tasavvuru mümkün olmazsa, boş yere talep yapılmış olur. Bu sorunun en önemli yanı, âhiret hesabıdır. Çünkü Mu'tezile düşüncesinde insanların fiilleri Allah'ın yapması/yaratması ile olursa, O, kıyâmet günü insanları nasıl hesaba çeker? Zira, eğer Allah onları, kendi yarattığı fiillerden dolayı hesaba çekerse, bu hususta bir gücü ve takdiri olmayan insanlara mükafat ve ceza verilmiş olur.[64] Bundan dolayı "Allah, insanların güç yetiremedikleri şeylerle, onları mükellef tutmamıştır. Yapmaya güç yetiremediklerini kendilerinden istememiştir. O dileseydi, insanları kendisine itaate mecbur eder ve onları günah işlemekten de zorla engellerdi. Allah, bütün bunlara kâdirdir, fakat böyle yapmaz. Çünkü böyle yapsaydı, imtihan olmaz, deneme de boşuna olurdu."[65]

Eğer kudret, makdûruna bitişik ve onunla birlikte olsaydı; inançsızın, gücü yetmeyen bir şey için iman ile teklif edilmesi gerekirdi. "Kâfirin iman etmeye gücü yetseydi, iman ederdi. İman etmediğine göre, buna gücünün yetmediği ortaya çıkıyor" denemez. Zira güç yetirilemeyeni teklif etmek çirkindir. Allah ise çirkin iş işlemez. Kudret, iki zıt şeyden birini yapma

---

61 Nadim Macit, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, s. 130.

62 Semih Değîm, Beyrut 1985, s. 228.

63 Bkz. Semih Değîm, *a.g.e.*, s. 229; M. Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtüridî*, İstanbul 1984, s. 241.

64 Zühdî Hasan Cârullah, *a.g.e.*, s. 104.

65 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 153.

imkanı demektir. Eğer ikisine birden bitişik olsaydı, kudret bulununca bu iki zıt şeyin de aynı anda var olması gerekirdi. Böyle bir durumda kafir, aynı zamanda hem kafir hem mümin olarak iman ile teklif olunmuş olurdu ki bu durum imkan dışıdır. Eş'ârî, insanın *kendi dışındaki bir istitaat* ile güç yetirdiğini söylüyordu. "Çünkü insan, bazen güçlü, bazen aciz, bazen alim, bazen cahil, bazen hareketli, bazen hareketsiz oluyor. Öyleyse insanın, kendi dışındaki bir *mânâ* ile güçlü olması gerekir. Nitekim insan kendi dışındaki bir mânâ ile âlim olmaktadır" demiştir.[66] Böylece Eş'arî, insandaki gücün *gelip-geçici bir araz* olduğunu, dolayısıyla insanın yaptığı her fiil esnasında Allah'ın yaratmasına ihtiyacı olduğunu ileri sürerek, Mu'tezile görüşüne karşı çıkmış oluyordu.

Mu'tezile'ye göre âdil olan biri, insanları güçlerinin üstündeki bir şeyle mükellef tutmaz. Allah, kullara mükellef olabileceği hususlar çerçevesinde güç verip teklif ederek onları mükellef tutmuştur. *Mu'tezile, "insan kendi fiillerini yapmaya güç sahibidir" derken, onun her şeye kâdir olduğunu değil, sorumluluk ilkesini göz önünde tutarak, mükellef oluşunu doğrulamak istemiştir.*[67] Vâ'd ve vâ'îdin,-yani bunların karşılığının âhirette mutlaka tam olarak-gerçekleşeceğine olan inançları da bu ilkenin bir sonucu olarak ortaya konmuştur.

Sevap ve cezayı bizim fiillerimizle değil, Allah'ın hükmetmesiyle açıklamak bütün canlıların fiillerini aynı görmek ver eşitlemek olur ki, bu durumda ahlâki değerleri ayakta tutmak mümkün olmaz. Canlıların tüm fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ortadadır. Ancak, insanları diğer canlılardan ayıran en önemli hususiyet, onun sorumlu varlık olmasıdır. İnsan sorumlu olduğu için hür olan tek varlıktır.[68]

Çocuklara âhirette azap edilip edil (e)meyeceği sorununa gelince, bu husus Kelâmcılar arasında çok tartışmalıdır. Mu'tezile'nin bu konudaki genel kanaatini yansıtan Kâdı Abdülcebbâr'a göre Allah, müşrik çocuklara babalarının günahı sebebiyle azap etmez. İnsanları, bilmedikleri ve güç yetiremedikleri şeyle sorumlu tutmaz. Allah'ın şerre ve zulme gücü yeter, fakat rahmeti ve hikmetinin gereği olarak bunu yapmaz. Allah'ın şerri ve zulmü dilemesi muhaldir.[69] Bir kısım kelâmcılara göre "çocuklar âhirette cezalandırılır, zira onlar dünyada büyüyünceye kadar yaşatılıp; büyüyünce teklif yapılsaydı, mutlaka küfre girerlerdi" dense şöyle cevap verilir: "Bu durum (faraziye), mümin çocukları için de geçerli olurdu. Yani, belki bunlar da yaşasaydı, küfre gireceklerdi! Yine Allah bu çocukları Firavun ve Hâmân gibi cezalandırabilirdi. Zira bunlar da yaşasaydı, bir takım günahlar işleye-

---

66 Eş'ârî, *Kitâbu'l-Luma'*, Nşr. el-Eb Richard Yûsuf Mekârisî (Richard J. Mc. Carthy), Beyrut 1953, s. 54; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhib*, s. 463.

67 Bkz. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-Fırâki'l-İslâmiyye*, s. 71.

68 Bkz. Macit, *a.g.e.*, 181.

69 Kâdı Abdülcebbar, *Şerh*, s. 133.

ceklerdi! Bazı insanlara tebliğ yapılsaydı, Allah da bunların bir vakit gelince iman edeceklerini bildiğinde, kendilerine sevap vermesi, küfre gireceklerini bildiğinde de azap etmesi gerekli olurdu ki, bu görüş yanlıştır. Çünkü böyle bir şey câiz olsaydı, daha yaşasaydı zina edeceğini bildiği kimseye bu dünyada sopa cezası (celde) uygulamasını da istemesi câiz olurdu ki, bu da yanlış bir düşüncedir."[70] Kâfirlerin büluğa ermeden ölen çocukların ahiretteki durumuyla ilgili olarak İslâm alimlerinin görüşlerini dört noktada toplamak mümkündür.[71]

1.Kâfir çocuklarının cennete gireceğini savunanlar Kur'ân-ı Kerîm'de kimsenin başkasına ait günah yükünü taşımayacağı (Fatır 35/18), herkese yaptığının karşılığının verileceği (el-İsrâ 17/15) ayetlerindene dayanarak, bazı hadislerde de kâfirlerin ölen çocuklarının cennete gireceğinin haber verilmiş olduğunu bildirirler.[72] Ergenlik çağına girmeden önce ölen ve mükellef olmadıkları için tamamen günahsız olan bu çocukların sırf kâfir bir aile içinde doğmuş olmalarından ötürü azaba uğratılmaları makul değildir. Yüce Allah'ın mutlak adalet, hikmet ve rahmet sahibi oluşu, kâfirlerin ölen çocuklarının da Müslümanların çocukları gibi cennete girmelerini gerektirir. Nitekim Hz. Peygamber'e nispet edilen bazı rivayetlerde kâfir çocuklarının "cennet ehlinin hizmetçileri" olacakları ifade edilmiştir. Bu çocukların, ebeveynleri kâfir olduğu veya büyümüş olsalardı küfrü benimseyecekleri Allah tarafından bilindiği için cehenneme girecekleri yolunda bir iddia, kendileri suçsuz oldukları halde, başkasının günahı yüzünden cezalandırılacakları anlamına gelir ki bu hem açık naslara hem de ilahi adalete aykırıdır.[73] Mu'tezile alimlerinin tamamı, Buhârî, İbn Hâzm, Ebû'l-Ferec, İbnü'l-Cevzî, Müfessir Kurtubî, Nevevî, İbn Hacer el-Askalânî gibi Sünnî alimlerle bazı Şiî ve Hâricî alimleri bu görüşü benimsemişlerdir.

2.Kâfir çocuklarının cehenneme gireceğini ileri sürenler, Kur'ân-ı Kerîm'de mü'min çocuklarının babalarına tabi olduğunu belirten et-Tûr 22/52.âyetine dayanarak, kâfir çocuklarının da dünya ahkâmında olduğu gibi âhirette de babalarıyla birlikte bulunacaklarını, ayrıca Hz. Nûh'un diliyle kâfirlerin ancak kendileri gibi fâcir ve kâfir çocuklar doğurduğunu (Nûh 71/26-27) ifade ettiğini ileri sürerler. Bazı Hadislerde de kâfir çocuklarının babalarıyla birlikte cehennemde olacakları belirtilmiştir.[74] Çocukların dünya ahkâmında babalarına tabi olmaları gerektiğini, bu durumda kâfir çocuklarının hükmen kâfir kabul edilmesi ve dünyada olduğu gibi ahirette de babala-

---

70 İmâm Yahya b. Hüseyin, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, Nşr. Umâra, Kahire 1971, I, 123.

71 Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "*Çocuk*", **TDVİA**, VIII, 360.

72 İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal,* Kahire 1928, IV, 135; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, V, 54, 56. Kahire 1347/1928.

73 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse,* Kahire 1965, *s.* 387, 477-479, Hâlimî, I, 157, 158, İbnü'l-Vezir, *İsâru'l-Hak, ale'l-Halk*, Beyrut 1983, s. 399.

74 İbn Kesîr, *a.g.e.*, V, 56-57.

rının dinine göre muamele görmesinin hem akla hem de nakle uygun olduğunu söyleyenler devardır.[75] Hâricîlerden Ezârıka'nın tamamı, Teftazânî ile Devvânî gibi bazı Eş'âriyye ve Ebû Ya'la el-Ferrâ gibi bazı Selefiyye alimleri bu görüşü savunanlar arasında yer alır.

3.Kâfir çocuklarının akıbetini Allah'ın bilgisine havâle etmek gerektiğini söyleyenler, ister Müslüman ister kâfir aileden olsun, ölen çocukların akıbeti hakkında Kur'an'da açık bir hüküm bulunmadığını, hadîslerde ise her iki zümre hakkında farklı açıklamalar bulunduğunu ileri sürerler. Bunlara göre bu naslar arasında, çocukların cennete mi yoksa cehenneme mi gireceğini sadece Allah'ın bildiği hadîsini esas almak en doğru yoldur.[76] Mâlik b. Enes, Ebû Hanife, Ahmed b. Hanbel, Beyhâkî, İbn Teymiyye, Kâdî Beyzâvî gibi Selefî ve Eş'ârî alimleri ile bazı Hâricî ve Şiî alimleri bu görüştedir.

4.Müslüman olmayanların çocuklarının ahirette Arasat Meydânı'nda imtihana tâbi tutulacaklarını bildirenler, konu ile ilgili bazı hadislere dayanırlar.[77] Buna göre âhirette bizzat Allah Teâlâ çocukların aklını kemâle erdirdikten sonra tutuşturulan bir ateşe girmelerini emredecektir. İlâhî ilimde mümin (saîd) olarak bilinenler bu emre itaat edecekleri için cennete girecekler, buna karşı kâfir (şakî) olarak bilinenler emre isyan ederek cehenneme atılacaklardır. İbn Kayyim el-Cevziyye bu görüşü tercih edenlerdendir.[78] İbn Teymiyye, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin bu görüşü benimseyenlerden olduğunu söylerse de İbn Fûrek, Eş'arî'nin üçüncü şıkta belirtilen görüşü benimsediğini nakleder.

Bu dört grup görüşün dışında kafir çocuklarının ahirette toprak haline geleceği veya iyi ya da kötü hiçbir ameli bulunmadığından, cennetle cehennem arasında bir yerde (Berzâh) kalacakları yolunda daha başka görüşler de varsa da bu görüşler azınlıktadır.[79]

Mu'tezile açısından her hür fiilin sorumluluk açısından karşılığı bulunmalıdır. Henüz gerçekleşmemiş şeylerden dolayı sorumluluk durumu söz konusu olamaz. Bu anlayış, Mu'tezile'nin adâlet anlayışının doğal bir sonucudur. Zira Mu'tezileye göre Allah bütün fiillerinde âdildir; zulüm karşılığı verdiği ceza dahil, yaptığı her şey kendisi için değil, insanın menfaati içindir. Kâdı Abdulcebbar'a göre, *hikmet sahibi ve âdil olan Allah'ın mutlak anlamda âdil olarak nitelendirilemeyecek tek fiili, belki insanı yaratmış olmasıdır.*[80] Kısaca sorumlu olduğumuz her konuda tamamen hür ve serbest bulu-

---

75 Eş'ârî, *Makâlât*, s. 88, 100-101, 111; Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, Nşr. Abdurrahmann Umeyre, Beyrut 1989, V, 134-135.

76 Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 261; Beyhâkî, *el-İ'tikâd*, Beyrut 1984, s. 88-89; İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetavâ*, XXIV, 372.

77 İbn Kesîr, *a.g.e.*, V, 54.

78 Beyhâkî, *el-İ'tikâd*, Beyrut 1984, s. 92; İbnü'l-Vezîr, *a.g.e.*, s. 340-341.

79 Ahmed İsâm el-Kâtib, ***Akîdetü't-Tevhîd***, Beyrut 1983, s. 267.

80 Bkz. Kâdı Abdülcebbar, *el-Muğnî*, VI, 48-49.

nuyoruz. Yoksa Allah'ın yasakladığı bir şey vuku bulmaz.[81] Mu'tezile adâleti; itaat edeni iyi olan eyleminden dolayı ödüllendirmenin ve asi olanı da kötü eyleminden dolayı cezalandırmanın Allah için zorunlu olduğu şeklinde tanımlar. Bu tanım gereğince insanı fiilinin bizzat fâili olarak görür. Eğer insan kendi fiillerinin bizzat fâili değil de, olguların ve eylemlerin zorunluluğu altında ise bu durumda insan, sorumlu değildir. Yapıp etmelerinin de bir karşılığı olduğu söylenemez. Öyleyse, insan bizzat fiilinin fâili olmalıdır.[82]

Mu'tezile meseleyi ilâhî adâlet bağlamında ele alır ve adâlet ile bazen fiilin bazen de fâilin kastedildiğini söyler. Adâlet fiil ile vasıflandığı zaman, bununla, fâilin yapmış olduğu her güzel fiilin başkasına fayda ve zarar sağladığı kastedilir. Bu durumda şöyle demek uygun olur; adâlet başkasının hakkını vermek ve başkasından hakkını almaktır. Adâlet ile fâil kastedildiğinde fâil ile fiil arasında uygunluk aranır. Kadîm olan Allah'ı *adl* ve *hakîm* vasıflarıyla vasıflandırdığımızda bununla kastettiğimiz; Allah çirkin olanı yapmaz ve dilemez. Üzerine vacip olanı bozmaz. Çünkü O'nun bütün fiilleri güzeldir.[83] O halde bizatihi gerçektir. Bunun sonucu olarak hem Allah'ı adl ve hâkim olarak vasıflandırmak gerekir, hem de çirkinliği (kabih) Allah'a izafe etmenin tutarsızlık olduğunu söylemek gerekir.[84]

Vâsıl b. Atâ'ya göre insan fiilleri, hareket, sükûn, ilim, nazar ve henüz fiile dönüşmemiş yeteneklerle sınırlandırılmıştır.[85] Öyleyse insan bu sınırlar dahilinde eylemi gerçekleştirme yeteneğine sahiptir. Vâsıl b. Atâ'yı izleyenlere göre Allah, insanların fiillerini yaratmaz. İnsanlar Allah'ın kendilerine vermiş olduğu güç ile eylemde bulunurlar. İnsan bu gücün asıl sahibi değildir. Bu gücün asıl sahibi Allah'tır. Dilerse o gücü yok eder, dilerse devam ettirir. Eğer Allah dileseydi, insanları kendisine boyun eğmesi için mecbur eder ve günah işlemelerini zorunlu kılardı. Allah bunu yapmaya kâdirdir, ancak adâletinin gereği olarak bunu yapmaz. Zira böyle yapmış olsaydı o zaman insanın denenmesinin bir anlamı kalmazdı.[86] Bu ifadeler, Allah-insan ilişkisinde Allah'ın kudretini sınırlandıran ve insan iradesini genişleten bir içeriğe sahiptir.[87] Mu'tezile'ye göre insan, fiillerini bizzat kendi irade ve gücüyle yapar. Çünkü insanı, fiillerini kendi irade ve gücüyle yapacak şekilde yaratan Allah, ona herhangi bir müdahalede bulunmaz.[88] Öyleyse fiil, önceden fiilin dışında bir varlık, o fiili yapmaya güç yetirirken ortaya çıkan

---

81 Osman Karadeniz, *Ecel Üzerine*, İzmir 1992, s. 10.
82 Macit, *a.g.e.*, 97.
83 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 301.
84 Macit, *a.g.e.*, 96.
85 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrut 1975, I, 48.
86 Kâdı Abdülcebbar, *Şerh*, s. 48.
87 Macit, *a.g.e.*, s. 97.
88 Kâdı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 372.

bir fenomendir. [89] Zira olgu ile fiil arasında fark vardır. Şöyle ki, bir olgunun öznesi bilinmezse bile olgu olgu olarak bilinir. Fakat fiil böyle değildir. Çünkü fiil, fiil olarak bilindiği zaman, fiilin öznesi bizzat bilinmezse de herhangi bir öznesinin varlığı bilinir.[90] Çünkü mâdum şeydir. Şeyin varlık kazanması başka, onu yoktan var etme başkadır. Yoktan var etme Allah'a ait bir fiildir. Buna göre insana verilen kudretle bir şeyin varlık kazanması insana ait bir fiildir.[91] Mu'tezile'nin insan sorumluluğunu sürekli olarak öncelemesi insan hürriyeti ile çelişen önceden belirlenmişlik fikrini reddetmeye yönelik açıklama biçiminin bir sonucudur.

SONUÇ YERİNE

Günümüze değin gelmiş geçmiş bütün filozof ve bilginler, insan sorumluluğunu *hürriyete bağlı olarak* açıklama konusunda fikir birliği içerisindedirler. İslâm düşünce tarihinde mutlak cebir ya da buna yakın görüşü savunanlar insan sorumluluğunu temellendirme hususunda insan aklını tam tatmin edecek ikna edici deliller ortaya koyamamışlardır. Sorunu insan gerçeğini ikinci plana atarak ve *ilâhî hakimiyet* ve *ilâhî kudret* anlayışını merkeze alarak açıklamaya çalışan İslâm düşünürlerinin görüşleri, günümüzde bilimin temeli olan aklî araştırmaların artması karşısında yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Çünkü iletişim çağının insanları artık dar kalıplar içerisinde sıkışıp kalmak ve kör bir taklitle inanmak istemiyor, zihnini tatmin edecek makul fikirler arıyorlar. Mu'tezile çok açık ve net bir biçimde insan sorumluluğunu öncelemek için "önceden belirlenme" fikrini reddetmektedir. Bu bakımdan İslâm düşüncesinde *akılcı iman anlayışını* öne çıkaran Mu'tezile'nin insanı merkeze alarak ve ilâhî adâleti gözeterek; sorumluluk temeline dayanan görüşleri özellikle İslâm ülkelerindeki özgürlükçü ve erdemli toplumlar oluşturma yolundaki arayışlara katkı sağlayabilecek öğeler taşıdığından, bunların gün yüzüne çıkarılarak yararlanılması gerektiği düşüncesindeyiz. Mu'tezile düşünürleri bütün insanlar tarafından doğrulanabilir ve kabul edilebilir akıl ilkeleri ile düşünmeyi felsefelerinin temeli kabul etmişlerdir. Gerçekten doğruya ya da gerçeğe ulaşma noktasında akıl ilkeleri dışındaki bütün yollar tartışmaya açıktır. Bu nedenle Mu'tezile, aklı, dini anlama yönteminin temeli yaparak; iyilik yapmanın ve kötülükten kaçınmanın insan için temel ahlâkî bir görev olduğunu kabul etmiştir.

Sonuç olarak, Mu'tezile felsefesinde sorumluluk ve ahlâklılığın zorla yapılan fiillerle hiçbir ilişkisi olamaz. Zorlanan kişinin tercih etmeden yaptığı ve sebebi de kendi dışında olan fiiller cebrî fiillerdir ve "ahlâklılık" kav-

---

89 Kâdı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 324.

90 Kâdı Abdülcebbar, s. 324-325.

91 Ebu Mansûr Muhammed el-Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd*, Nşr. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979, s. 86-90.

ramı altında açıklanamaz. Zorlanan bir kişi zorla yapmış olduğu fiillerinden dolayı dünyada da âhirette de sorumlu tutulamaz.

KAYNAKÇA

Ahmed, Mahmud Kâmil, *Mefhûmu'l-Adl fi Tefsîri'l-Mu'tezile li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 1983.

Bağdâdî, Abdulkâhir, *Usûluddîn*, İstanbul 1928.

Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1983.

Beyhâkî, Ebû Bekr, *el-İ'tikâd*, Beyrut 1984.

Cârullah, Zühdî Hasen, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990.

Değîm, Semîh, *Felsefetu'l-Kuder fi'l-Fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut 1985.

Eş'ârî, Ebu'l-Hasen Ali b.İsmail el-*Kitâbu'l-Luma'*, thk. Richard J. Mc. Carthy, Beyrut 1953.

---*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn,* (Nşr. Helmut Ritter), II. Bs., Wiesbaden, 1400/1980.

Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979.

Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara 1998.

Ğurâbî, Ali Mustafa el-, *Târihu'l-Fırâki'l-İslâmiyye*, Kahire 1959.

Haddûrî, Mâcit, *İslâm'da Adâlet Kavramı*, İstanbul 1991.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal,* Kahire 1928.

İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, Kahire 1347/1928.

İbn Teymiyye, Abdulhalîm, *Mecmû'u Fetavâ*, Mekke, tsz.

İbnü'l-Vezir, *İsâru'l-Hak, ale'l-Halk*, Beyrut 1983.

Kâdı Abdulcebbâr b. Ahmed, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Kahire 1960-1965.

---*el-Muhît bi't-Teklif*, (*Thk.*: Joseph Houben), II.bs., Beyrut 1965.

---*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire 1965.

Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, İzmir 1992.

Kâtib, Ahmed İsâm el-, *Akîdetü't-Tevhîd*, Beyrut 1983.

Kılıç, Recep, *Ahlâk'ın Dinî Temeli*, Ankara 1992.

Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüt Yay., Samsun 2000.

Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd,* Nşr. Fethullah Huleyf, İstanbul1979.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. Muhyiddin Abdulhamid, Saâdet yay, Kahire, tsz.

Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1982.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Ankara 1998.

Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm,* (I. Cild: Mu'tezile), Beyrut 1985.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b.Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Muhammed Seyyid Kîlânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980.

Tanyol, Cahit, *Sosyal Ahlâk* I, İstanbul 1960.

Watt, W. Montgomery, *"Free Will and Predistination in Early Islam"*, London 1948: *Hür İrâde ve Kader*, (çev. Arif Aytekin), İstanbul 1996.

Teftazânî, Saduddîn Ömer et-, *Şerhu'l-Mekâsıd*, Nşr. Abdurrahmann Umeyre, Beyrut 1989.

Yahyâ b. Hüseyn, İmâm, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, Nşr. Muhammed Umâra, Dâru'l-Hilâl, Kahire, tsz., el-Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut 1982.

Yavuz, Yusuf Şevki, TDV. İslâm Ansiklopedisi, *Çocuk md.*, İstanbul 1993.

Yeprem, Mustafa. Saim, İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâturidî, İstanbul 1984.

Yûsuf, Hânım İbrâhim, Aslu'l-Adl inde'l-Mu'tezile, Kâhire 1993.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an-HakâikiĞavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Dâru'l-Mârife, Beyrut, tsz.